

NİTQ VƏ ONUN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Giriş. Cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi dəyişikliklər, elmin, texnikanın inkişafı və bu inkişaf nəticəsində xalqların bir-birilə ünsiyyət əlaqələrinin genişlənməsi və s. bu kimi proseslər dilin insanların həyatında nə dərəcədə əvəzsiz rol oynadığını göstərir. İnsanın daxili dünyasını, qəlbinin sirlərini açmaqda dil qədər güclü silah yoxdur. Xalqın milli və mədəni varlığını müəyyən edən, onun mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən və nəsildən- nəsələ ötürən əsas amillərdən biri də dildir. Dilin lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda baş verən dəyişiklik nitqdə özünü göstərir. Nitq və dil bir-birilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədədir. Həm də nitq dilin inkişafı üçün şərait yaradır. Dildən nitqdə, ünsiyyətdə istifadə olunur. Dil ünsiyyət vəsaiti, nitq isə ünsiyyət prosesidir. Dilsiz nitq mümkün deyil. Nitq dilin ifadə imkanları nəticəsində yaranır. Nitq milli səciyyəlidir və buna görə də hər bir millətin və xalqın özünəməxsus danışıq, nitqi, tələffüz forması vardır. Hətta bu xalqın yaşayış tərzini və mədəniyyətini ilə də bağlıdır. Xalqın həyat tərzini onların xarakteri dillərində də açıq-aydın görünür. Bu fikri XIX əsrin məşhur alman dilçisi V.Humboldtun sözləri ilə təsdiq edə bilərik: “Hər xalq orijinal və təkrarolunmazdır. Dil xalqın zahiri meydana gəlməsidir, onun ruhu dildir”. Xalqın ruhu onun dilində gizlidir.

Əsas hissə. Nitq mədəniyyəti nitq anlayışı ilə paralel işlənsə də, onlar eyni məzmunu ifadə etmirlər. Çünki nitq mədəniyyəti geniş anlayış olub insan mədəniyyətinin çox mühüm tərkib hissəsi kimi başa düşülür. Qədim zamanlardan bəri insanların birgə yaşayışı nəticəsində şəhərdə yaşayanların nitqi, davranışı, hərəkəti həyat şəraitinə uyğunlaşaraq daha da sürətlə formalaşaraq rayon-kənd şəraitində yaşayanlara nisbətən mədəni hesab olunmuşdur. Hal-hazırda isə elmin, texnikanın, mədəniyyətin, ictimai-mədəni əlaqələrin, mətbuatın, radio-televiziyanın ölkəmizin hər yerində geniş şəkildə inkişafı nəticəsində nəinki ədəbi dilimiz, həmçinin danışıq dilimiz kütləviləşmiş, hamının eyni dərəcədə başa düşdüyü rəvan, səlis, gözəl dilə çevrilmişdir. Demək olar ki, gündəlik həyatımızda dilimizdə mədəniyyət sözündən çox istifadə edilir və ya mədəniyyət sözünün müxtəlif formalarına rast gəlirik: müəllim mədəniyyəti, həkim mədəniyyəti, şagird-tələbə mədəniyyəti, oxu mədəniyyəti, dinləmə mədəniyyəti, səhnə mədəniyyəti və s. Bu anlayışlar arasında danışıq mədəniyyətinin özünəməxsus yeri var. Danışıq mədəniyyəti birbaşa fərdin özü ilə bağlı olduğu üçün yuxarıda sadaladığımız mədəniyyət formaları elə həmin şəxsə özünü qabarıq şəkildə əks etdirir. Dilimizin daxili quruluşuna, onun incəliklərinə bələd olduğdan sonra insanlar öz fikirlərini daha aydın, daha təmiz, səlis və gözəl şəkildə əks etdirə bilər.

Nitq mədəniyyəti - xalqın mədəni səviyyəsi ilə ölçülən, ədəbi dil normalarının məcmusu olmuş, normaların qanunauyğunluğunu, onların formalaşmasını öyrənən elmdir. Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından, ifadəlilik vəsaitlərindən istifadə edə bilmə bacarığıdır. Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə ehtiva edir: 1) düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi; 2) nitq məharəti. Təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyarlı dil vahidini seçib işlədə bilmək. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyətin vəhdətidir [2, s. 32]. Nitq mədəniyyəti bu günə qədər başqa elmlərin tərkibində formalaşmışdır. Həmin elm sahələri də müxtəlif şəkildə təsnif edilmişdir; dilçilik, ədəbiyyat, pedaqogika, psixologiya, etika, estetika, incəsənət və s.

Nitq mədəniyyəti və dilçilik: “Nitqi dilin ifadə forması hesab etsək, nitq mədəniyyətinin dilçiliklə, xüsusən, üslubiyyətlə bağlılığı aydın şəkildə meydana çıxar, çünki nitq mədəniyyətinə yiyələnmək istəyən dilin zəngin lüğət fondundan ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq sözlər seçməli, onları müxtəlif funksional üslublarda işlətməlidir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti dilçilik sahələri içərisində daha çox üslubiyyətlə bağlıdır. Üslubiyyət nitqin bütün mənə çalarlarını, fonetik, leksik, qrammatik cəhətlərini əhatə edir. Üslubiyyət həm də kamil nitqin prinsiplərini araşdırır, təhlil edir. Üslubi normaları ədəbi dil normalarından fərqləndirməlidir. Üslubi normalar ədəbi dilin qrammatik və üslubi quruluşunu gözləməyi, sözün, ifadənin, qrammatik formanın həm mənasını, həm də incə çalarlarını başa düşməyi və qorumağı tələb edir [2, s. 42].

Nitq mədəniyyəti və ədəbiyyat: Söz ehtiyatı nə qədər zəif olsa, yüksək nitq qabiliyyətində danışmaq da bir o qədər zəif və çətin olacaq. Bunu artırmaq üçün klassik və müasir ədəbiyyat nümunələrini, xarici ədəbiyyat nümunələrini mütaliə etmək lazımdır. Bəs həqiqətən gözəl, rəvan danışmağı bacarmaq bu qədər çətindir? Gözəl danışmağı bacarmaq hər bir kəsin özündən asılıdır. Buna yiyələnmək çətin və uzun yol tələb edir. İnsanların gözündə bizim dəyərimiz biz danışığa başlayanda müəyyən olunur. Bu səbəbdən də, fikrimizcə, ən birinci danışıq mədəniyyətinə əməl edilməlidir.

Bir sıra elmi ədəbiyyatlarda nitqi müəyyənləşdirən əsas keyfiyyətlərin sayca müxtəlifliyinin, rəngarəngliyinin, onun müxtəlif adlarda - *mədəni nitqə verilən tələblər, nitq meyarları, nitqin tələbləri* şəklində verilməsinin şahidi oluruq. Mədəni nitqin tələbləri üç əsas meyar əsasında qurulmuşdur: Nitqin düzgünlüyü, nitqin dəqiqliyi, nitqin ifadəliliyi. Lakin bundan əlavə bir sıra köməkçi tələblər də vardır. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

Nitqin düzgünlüyü: Nitqin düzgünlüyü dedikdə forma və məzmunca düzgün qurulmuş nitq nəzərdə tutulur. S.Hüseynovun fikrincə, “nitqin düzgünlüyü ədəbi dil normaları daxilində mümkündür. Kommunikativ keyfiyyətə xidmət edən düzgünlük gerçəklik haqqında verdiyi məlumatı düz mütənasibdir. Düzgünlük anlayışı, əsasən, mövzuya aiddir. Mövzu dəqiq və konkret olarsa, natiq də öz fikrini dəqiq və yığcam qura bilər. Deməli, nitqin düzgünlüyü dedikdə cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi, fikrin aydın, dəqiq, məntiqi ardıcılıqla və ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə olunması başa düşülür” [4, s. 76].

⁷⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. govherc20@gmail.com

Nitqin dəqiqliyi: Nitqin ilk, əsas şərtlərindəndir. Dəqiqlik və yığcamlıq zəngin söz ehtiyatı hesabına başa gəlir. Əgər danışanın söz ehtiyatı zəngindirə, onun nitqi də dəqiq və hər kəs tərəfindən başa düşülən olacaqdır. Danışarkən sözlər düzgün seçilməli, nitqin məzmununa, mənasına zərər gətirməməli və bunların hər birisi fikrin aydın ifadəsinə köklənməlidir.

Nitqin ifadəliliyi: Mədəni nitqin bu tələbi söz sənətkarlarından asılıdır. Bildiyimiz kimi, hər kəs ifadəli şəkildə danışa bilməz. “İnsan hissələrinə təsir göstərən, onu həyəcanlandıran, ruhunu pərvazlandıran, qəlbini ehtizaza gətirən, könlünü oxşayan nitq ifadəlidir. Nitqin şüura təsiri dərəcəsinə görə şeir nəsrə nisbətən daha güclü vasitədir. Şeirdə bədiilik və obrazlılıq yüksək, daha əyani və güclüdür” [4, s. 93] İfadəli nitqdə bədiilik və obrazlılıq özünü qabarıq şəkildə göstərir. Nitqin bütün formalarında obrazlılığa rast gəlinə də, bədiiliyi isə sadəcə bədi əsərlərdə görmək mümkündür. Bədiilik dedikdə poetik obrazlılıq nəzərdə tutulur. Poetik obrazlılıq, bədiilik söz sənətkarlarının yaradıcılığında özünü göstərir və bədi əsərlərə xas xüsusiyyətdir.

Nitqin təmizliyi: Mədəni nitqə verilən başlıca tələblərdən biri də nitqin təmizliyidir. Təbii ki, nitqin təmizliyi də natiqin ümumi mədəniyyəti, savadı və dil vahidlərindən düzgün istifadə bacarığı ilə düz mütənasibdir.

Nitqin münasibliyi: Dil ünsiyyət vasitəsi olaraq müxtəlif məzmununda, müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə olur. Nitq danışılan şəraitə uyğun olmalıdır. Nitqin uyğunluğunun, münasibliyinin müəyyənəşdirilməsi üçün əvvəlcə natiq səsləndirəcəyi nitqin şəraitini müəyyən etməli, daha sonra kimə və ya kimlərə mühazirə deyəcəyini nəzərə almalı və nitqini həmin şəxslərin təhsilinə, savadına və şəxsiyyətinə görə hazırlamalıdır. Fikirlərini həm yığcam, həm də bir o qədər də anlaşılıq şəkildə deməlidir ki, dinləyicini yormasın və maraqla qarşılansın.

Nitqin aydınlığı: Dinləyicinin və ya oxucunun danışanın nitqini mükəmməl, aydın şəkildə başa düşməsidir. Nitqinin aydın olmasını istəyən şəxs bəhs olunan mövzu, hadisə, hər hansısa bir əhvalat haqqında sadə, aydın və bir o qədər də müfəssəl fikirlərə sahib olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, ətraflı biliyə qadir olan natiq hər zaman maraqla dinlənir və hər zaman maraqlı obyektinə çevrilir. Nitqin bir sıra növləri mövcuddur: Şifahi nitq, yazılı nitq, monoloji və dialoji nitq

Şifahi nitq: Şifahi ədəbi dilin fəaliyyət göstərməsi normalar, yəni fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar əsasında formalaşır. Şifahi nitqin əsas xüsusiyyəti eşidilməsi, danışılan, söylənilən, səslənən nitq olmasıdır. Günümüzdə şifahi ədəbi dil müəllimlərin, aktyorların, radio və televiziya verilişlərində diktorların bu və digər sahələrdə çalışan ziyalıların dilində səsləşir və zənginləşir. “Ümumiyyətlə, şifahi nitqin keyfiyyəti həmişə situasiyaya uyğun olaraq müəyyən edilir: 1) hazırlıqsız şifahi nitq – bura daha çox dialoji nitq və onun müxtəlif növləri aid olunur: söhbət, müsahibə, diskussiya, polemika və s. 2) hazırlıqlı (və ya hazırlanmış!) şifahi nitq- monoloji nitq və onun növləri aid edilir: çıxış, məruzə, mühazirə və s.” [3, s. 56].

Yazılı nitq: Ədəbi dilin təzahür formalarından biri də yazılı nitqdır. Yazılı dil hərflərlə ifadə olunan nitq formasıdır. Yazılı nitq əlifba yarandıqdan sonra formalaşmışdır. Buna görə də ədəbi dilin ən qədim forması şifahi nitq sayılır. Amma istər şifahi nitq, istərsə də yazılı nitq bir-birilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Yazılı nitq şifahi düşüncənin ən mükəmməl forması sayılır.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri əlifbanın yaranması ilə meydana gəlmişdir. Və bunlara bədi əsərlərimizi nümunə gətirə bilərik. Həmin dövrlərə nəzər salsaq, nəzm və nəsr şəklində yazılmış bədi əsərləri, dövlət sənədlərini, dövlət başçıların məktublarını, elmi və publisistik əsərləri, qəzet və jurnalları, kitabları və s. yazılı nitqin mükəmməl nümunələrinə ad edə bilərik. Nitq mədəniyyətinin əsas formalarından biri də yazı mədəniyyətidir. Yazılı ədəbi dil orfoqrafiya normaları əsasında formalaşır. Yazı mədəniyyətinə ciddi şəkildə əməl etmək istəyiriksə, həmin dilin orfoqrafiya (düzgün yazı qaydaları) normalarına da ciddi şəkildə əməl olunmasını bilməliyik.

Yazılı və şifahi nitqin fərqli cəhətləri: Ədəbi dilin iki təzahür forması var: şifahi və yazılı nitq. Hər iki nitq arasında müəyyən qədər oxşarlıq və fərqlər mövcuddur. Şifahi və yazılı nitqin fərqləri aşağıdakılardır:

1) Şifahi nitqin yaranması adətən öz-özünə, bədahətən baş verirsə, yazılı nitqin yaranması və formalaşması, natiq və ya mühazirəçi tərəfindən ərsəyə gəlməsi asanlıqla baş vermir və bunun üçün uzun müddət sərf oluna bilər.

2) Şifahi nitqdə danışan öz nitqinə əvvəlcədən hazırlaşsa da, nitq fəaliyyəti zamanı nitqinə diqqətli şəkildə nəzər yetirməyə, onu dəyişdirə və ya redaktə etmə imkanı olmaya bilir (təsədüfən səhv söylənən bir cümlə, söz və ya səs üzərindən bir an keçməmiş qayıtmaq istisnadır). Yazılı nitqdə isə danışan istədiyi zaman nitqində düzəliş edə, nitqini ləğv və ya redaktə edə bilər.

3) Şifahi dil canlı danışmaq dili olduğu üçün danışanın nitqində aydınlıq və təsirlilik özünü aktiv şəkildə göstərdiyi halda, yazılı nitqdə bu potensial özünü zəif şəkildə büruzə verir.

4) Yazılı nitq orfoqrafiya, şifahi nitq isə orfoepiya qaydaları əsasında formalaşır.

5) Şifahi nitqdə fikrin ekspressivliyini, emosionallığını, ifadəliliyini, təsirliyini və aydınlığını artırmaq üçün ritmik-melodik vasitələr - pauza (fəsilə) və intonasiya xüsusi əhəmiyyət daşıdığı halda, yazılı nitqdə isə bu vasitəni hərflər və durğu işarələri (nöqtə, vergül, nida, sual işarəsi, nöqtəli vergül, tire, iki nöqtə və s.) öz üzərinə götürür.

6) Şifahi nitqdə sözlərin düzgün tələffüzü və vurğu, yazılı nitqdə isə fonetik, leksik və qrammatik normalara ciddi şəkildə əməl etmək əsasdır.

Nəticə. Şifahi nitq zamanı baş tutan fikirlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi mürəkkəb hadisədir. Çünki şifahi şəkildə dövrümüzdə qədər gəlib çatmış əsərlər yazılı nitqə çevrilərkən istər əsərin məzmununu, istərsə də onun forması təhrif olunmuşdur ki, bu da əsərin orijinallığını itirməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də şifahi şəkildə söylənən fikirlərin qorunub saxlanılması əvvəlki dövrlərdə çətinlik törətmişdir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova S, Seyidova S, Məmmədova N, Cavadov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti, 2016, 232 s.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 288 s.
3. Həsənova N. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti, 2022, 162 s.
4. Hüseynov S. Nitq mədəniyyəti. Bakı: Yazıçı, 2010, 240 s.

Açar sözlər: nitq, nitqə verilən tələblər, nitqin növləri, şifahi nitq, yazılı nitq

Ключевые слова: речь, требования к речи, виды речи, устная речь, письменная речь

Key words: speech, requirements for speech, types of speech, oral speech, written speech

Nitq və onun inkişafına təsir edən amillər

Xülasə

Məqalədə nitq, dil və nitqin qarşılıqlı əlaqəsi, nitqin bir sıra elm sahələrindəki rolu, mədəni nitqə verilən tələblərdən və nitqin bir sıra növlərindən bəhs olunur. Şəxsiyyətin formalaşmasında yaxından rolu olan nitq öz qanunauyğunluqları ilə seçilir. Mədəni nitqə verilən tələblər də buna aiddir. İnsan nitqinin düzgün formalaşması üçün həmin qaydaları gözləməlidir.

Speech and factors affecting its development

Abstract

The article talks about the interaction of speech, language and speech, the role of speech in a number of scientific fields, the requirements for cultural speech and a number of types of speech. Speech, which has a close role in the formation of personality, is distinguished by its regularities. The requirements for cultural speech also apply to this. An individual must follow those rules for the correct formation of his speech.

Речь и факторы, влияющие на ее развитие.

Резюме

В статье рассматривается взаимодействие речи, языка и речи, роль речи в ряде научных областей, требования к культурной речи, ряд речевых типов. Его отличает размеренность речи, которая играет непосредственную роль в формировании личности. Сюда входят требования культурной речи. Этим правилам человек должен следовать, чтобы правильно строить свою речь.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva